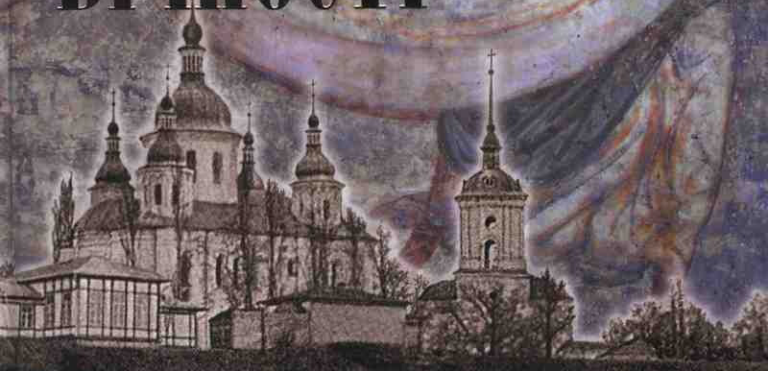

Б 10424
2
М 253

Ірина Марголіна
Василь Уляновський

ДЗЕРКАЛО ВІЧНОСТІ

Б 10424

2
М 253

Ірина Марголіна
Василь Ульяновський

ДЗЕРКАЛО ВІЧНОСТІ

КИЇВСЬКА КИРИЛІВСЬКА ЦЕРКВА
ТА СВЯТО-ТРОЇЦЬКИЙ
МОНАСТІР

ОБОВ'ЯЗКОВИЙ
ПРИМІРНИК

◆ Київ "Либідь" 2019 ◆

ЗМІСТ

Біля витоків:
час і обставини спорудження церкви,
поява монастиря, особа засновника і храмова посвята

7

Заміська церква-фортеця:
про що "розповідає" архітектура Кирилівського храму

37

Розгорнуте небо:
богословська проповідь давніх фресок

59

Обитель "ангельського чину":
Свято-Троїцький Кирилівський монастир у XVI—XVII ст.

143

Від альфи до омеги: монастир у XVIII ст.

181

Настоятелі: штрихи до портретів

186

Братія: хто і провіщо йшов у монастир

205

Кирилівські вистави бароко

221

Реквієм за обителлю

255

Оновлені шати й старі цінності:

Співжиття давнього і нового

259

Будівельні мистецтва

260

Праховський проєкт та його київські виконавці

269

Кирилівські шедеври Михайли Врубеля

305

Від храму до музею

353

Архівні джерела, публікації

365

У XIX ст., особливо в другій його половині, Кирилівський храм набув сучасного вигляду як в архітектурних деталях, так і в розписах. Однак якщо ремонті й перебудови були не дуже суттєвими, то розписи середини 80-х років XIX ст. є однією з "візитівок" Кирилівської церкви, адже вони позначені стилізацією під XII ст. та яскравим генієм Врубеля.

Будівельні митарства

На початку все ж слід сказати про "архітектурні новації", оскільки вони були розпочаті за півстоліття до нового розпису оголених частин кирилівських стін.

Перша спроба таких новацій належить до 1806 р. 21 жовтня того року Київський митрополит Серапіон (Александровський) освячував нові й старі будівлі Інвалідного дому. Він описав цю подію у своєму щоденнику. Владика полюбляв прийяття і трапези та пригощення, тому приділив цьому лев'ячу частку оповіді. Однак між іншим зазначив, що відвідав Кирилівську церкву (чомусь назвав монастирем), "где назначил по просьбе губернатора быть теплою церкви в углу, за правым клиросом". Ця ідея тоді так і не була втілена. Натомість у 1815 р. заснували новий храм в ім'я

Св. Дмитрія Ростовського (тобто приділи на другому поверсі Кирилівської церкви в колишній князівській молитовні). Про це свідчить напис на одноярусному іконостасі, де на Царських вратах поруч із Спасителем та Богоматір'ю зображено Св. Дмитрія Ростовського і Св. Василя Великого. На внутрішньому боці іконостаса О. Советов віднайшов такий запис: *"При державе благочестивейшаго самодержавнейшаго великаго государя императора Александра 1-го самодержца всероссийскаго благословеннем Святейшаго Правительствующаго Синода члена высокопресвященнейшаго Серапиона митрополита Киевскаго и Галицкаго, Кievo-Печерския Лавры священноархимандрита и кавалера освятися храм сей 1815 года декабря 18 дня усердным старанием и укладом его преосвощеннейшаго киевскаго*

гражданского губернатора и кавалера Павла Сидоровича Черепанова и других многих добротных подателей устроился храм сей во имя Святителя Христова Димитрия, митрополита Ростовского чудотворца". А 1830 р. храм Св. Димитрія Ростовського був ліквідований, його ж дерев'яний одноярусний іконостас пізніше перенесли в теплий приділ апостола Андрія Первозванного (див. нижче).

Відомі два плани — 1816 р. (завізований Максимом Берлінським) та 1830-х років, на яких можна побачити територію колишнього монастиря та його забудову. Згідно з планом 1816 р., перед головним входом до Кирилівської церкви ще існували келії ігумена та намісника, у східному куті розміщувалися два корпуси колишніх монашеских келій та три пристінні келії, а трапезною вже не було — її розібрали. Відповідно до креслень планованих нових будов лікарні 1827 р. петербурзького архітектора Й. Шарлеманя-Бюде Благівіщенська церква у дзвіниці Григоровича-Барського мала бути пристосованою під житло для священика, однак ця ідея, на щастя, не реалізувалася.

1830 р. в колишній Кирилівській монастир перевели також міську лікарню для психічно хворих. Кількість прихожан храму відразу зросла, а сама парафія набула неординарності. У березні 1835 р. київський губернатор Корнілов знову "озаботился" влаштуванням у Кирилівській церкві теплої приділу для відправ у холодні пори року, щоб старі й хворі пацієнти лікувального закладу не мерзли. Це передбачало нову архітектурну будову всередині церкви.

Інженер Шліхтер за завданням влади склав навіть проект, який намітив перегородити церкву (замурування однієї з арок), запровадити часткове опалення тощо. З цієї ідеєю погодився і генерал-губернатор Д. Бібіков — "верховний" представник київської влади. Від такого "малого армагедону" старовинну святиню врятувала... відсутність коштів для будівництва (кошторис становив

Митрополит
Серпійон (Александровський)

2045 руб. 31 коп.). Проект довго розглядався в Петербурзі (точніше, там він ліг під сукно). Врешті 17 грудня 1838 р. господарчий департамент Міністерства внутрішніх справ (МВС) відмовив у фінансуванні кардинальних перебудов й запропонував змурувати в храмі чотири печі для опалення. Місцева влада "збільшила" кількість печей до п'яти й додатково вирішила встановити подвійні віконниці в усі вікна храму. Найміснішим було те, що цей проект мав обійтися, за підрахунками, у 4187 руб. 93 коп., тобто майже вдвічі дорожче,

ніж будівництво планованого теплого приділу. Однак та сама господарча комісія (яка відкинула попередню ідею з приділом) затвердила цей проект, лише трохи скоротивши суму (до 4178 руб. 51 коп.).

Така поступливість петербурзьких чиновників викликала додатковий "ентузіазм" у київської влади. У серпні 1839 р. з'явилася нова ідея — частково поштукатурити й побілити зовнішні та внутрішні стіни церкви, а також вставити шибки, вибиті буревієм та гаками (додатковий кошторис становив 1248 руб. 47 коп.). Господарча комісія МВС затвердила суму 1250 руб. 23 коп. Однак на оголошені торги щодо підяду для виконання робіт ніхто не з'явився. До того ж необхідних матеріалів не було в продажу, і будівництво відклали до весни 1840 р. Коли ж настав призначений час (червень 1840 р.), не вистачило запланованих коштів на закупівлю матеріалів. Окрім того, виявилось, що в кошторис не увійшли додаткові рами для

Интер'єр Кирилівської церкви.
Фото А. Прахова.
1880-ті роки

21 вікна (з них два вирішили закласти це-глою), а у 8 косих вікон ніде було закріпити ці додаткові рами (інженери вирішили вибавити з кожному вікні чвертки для кріплення).

Після всьляких формальних узгоджень справу доручили головному наглядачеві сільського "Приказа общественного прирени" майору Третьякову. Всі згадані роботи врешті були виконані на початок лютого 1841 р. Однак їх прийомка, доручена губерньському архітектору Кедріну, затяглася до липня. Саме у звіті Кедріна передічені ті види ремонтних робіт, які варто зафіксувати: п'ять голландських кахельних (з білою поливи) печей, з яких залізні димові труби виводилися назовні церкви; триє "растворних" світлях дверей із замками; віконні зимові подвійні рами (пофарбовані світлим білшом) зі склоом; закладені цеглою та оштукатурені два віконні прорізи. Все це, за свідченням архітектора, було зроблене з хороших матеріалів та якісно.

Окрім того, згідно з указом Сенату від 16 вересня 1840 р., в Кирилівській церкві планувалося зробити внутрішні грати на вікна (кошторис становив 259 руб. 83 коп., при затвердженні зняли півтора рубля). Креслення і кошторис були складені Кедріном, з їх виготовленням та встановленням знову керував згаданий наглядач, оскільки ніхто з майстрів за таку низьку ціну не погоджувався працювати. Роботи були завершені 10 жовтня.

Тож інтер'єр церкви дещо змінився. При цьому, вочевидь, могли бути пошкоджені фрескові розписи, на той час забілені. Це особливо стосувалося стесаних контурів вікон, де під час розкриття фресок пізніше віднаходили добре збережені фрагменти орнаментів із пошкодженнями по краях. Виведені назовні димарі, звісно, не прикрашали храм, однак його опалення давало змогу взимку сяк-так підтримувати плюсову температуру, що сприяло збереженню певного рівня вологості та меншому псуванню стін.

Після цих ремонтів наставала черга наново дати покрівлю храму та поновувати його бані. Цим зайнялася Київська губернська будівельна комісія, яка замовила відповідний проект архітектору М. Іконникову. Здійснений 26 лютого 1846 р. обрахунок необхідних робіт склав 2888 руб. 28 коп. сріблом. Господарний департамент МВС, як завжди, скоротив суму — до 2842 руб. 31 коп. Парадитися на роботи погодився лише селянин з Ярославської губернії Ніколай Головін, котрий брався виконати все за 2542 руб. 31 коп. за умови, що йому віддадут старе дахове залізо. Саме це залізо стало «кісткою в горлі» для всієї справи. За нього почалися торги, а урядові структури не могли скласти ціну. Бобруйський міщани Починін пропонував за старе залізо 250 руб.; Фохт — 270 руб., але Головін, якому віддали будівництво, наполягав на передачі заліза йому за додатковий ремонт кам'яних конструкцій і тинькування, які внової будуть необхідні під час ремонту покрівлі. Його побажання у липні 1847 р. задовольнили (перекриття покрівлі, поставлення п'яти бань із заміною крокви, пофарбування покрівлі олійними фарбами). Однак після цього з'ясувалося, що вага старого заліза становитиме близько 586 пудів, тобто майже стільки, скільки нове, й це мало бути враховане із грошей, обіцяних Головіну. В цій ситуації Головін відмовився від ведення робіт під приводом... закінчення зручної пори року.

Були оголошені нові торги, але на них ніхто не з'явився. Лише 5 травня купець 1-ї гільдії Чернишов виставив ціну в 2717 руб. 20 коп. сріблом, за умови продажу йому всього за 117 руб. 20 коп. старого заліза (отже, він мав отримати 2600 руб.). У справу знову втрутився архітектор Іконников, який запропонував здійснити роботу за 2400 р., старе залізо зарахувати в цію суму (350 р.), 35 пудів його використати під малими куполами, поправити 5 хрестів, середній позолотити, а зовні церкву побілити.

14 червня 1848 р. київський Приказ постановив доручити будівництво Іконникову, який скоротив кошторис ще на 792 руб. 31 коп. сріблом та гарантував якість робіт. Однак генерал-губернатор Д. Бібіков 29 червня 1848 р. з таким рішенням не погодився, мотивуючи це тим, що використання старого заліза є відступом від проекту і передача старого заліза Іконникову чи будь-кому без оцінки і торгів порушує закон. Він запропонував доручити справу піддомочочу чиновникові під наглядом інженера, а старе залізо зняти, оцінити і продати з торгів. Як бачимо, старе залізо нікому не давало спокою і становило предмет постійних суперечок щодо його вартості, хоча це ніхто не знав, у якому воно стані і яка його справжня вага. А час минав, покрівля руйнувалася.

Лише 6 червня 1849 р. ремонт покрівлі доручили головному наглядачу кирилівських богоугодних закладів полковнику Войденову, який передоручив усе субпідряднику Андрію Вороніну. На той час через зростання ціни на будівельні матеріали кошторис становив уже 2740 руб., а старе залізо планувалося продати за 700 руб. У листопаді 1849 р. основні ремонтні роботи були завершені. Старого заліза виявилася 560 пудів. Упродовж 1850 р. воно продавалося з торгів і було реалізоване за 720 руб. 51 коп. Отже, справа з цим залізом коштувала свічок?

Роботи засвідчили губернський архітектор Кударовський і міський архітектор Самонович. Вони виявили, що все дерево під покрівлю погнило, хрести погниули від буревію; дерево довелося замінити і поправляти всі п'ять хрестів (на це пішло додатково 377 руб. 99 коп.). Архітектори зазначали, що церква ще потребує ремонту: під час робіт пошкоджено карнизи, почорнілі стіни церкви необхідно перетирати, тинькувати та біліти — кошторис ремонту склав 268 руб. 42 коп. Проте державні органи залишилися глухими до висловлених побажань, тим часом аж до 1852 р. включно з'ясували: на що Войденов витратив гроші і чи міг він віддавати власною волею роботи в підряд Вороніну. Так зовнішні стіни

церкви й залишилися почорнілими та непобіленими.

У 1854 р. знову постало питання про теплий приділ у Кирилівській церкві, оскільки печі мало допомагали й опалення такої значної за розмірами споруди досить дорого коштувало. Відповідно священик Петро Орловський — вже знайомий читачеві герой відкриття й порятунку від руйнування старовинних фресок — зміг того ж року «на счет добродітних даєний» спорудити в південно-західній частині храму теплий приділ в ім'я апостола Андрія Первозванного. При цьому робота була виконана дуже швидко: дозволя наданий 7 жовтня, а 28 листопада приділ із благословення митрополита Філарета (Амфітеатрова) вже був освячений

ректором Київської духовної академії Антонієм Амфітеатровим, який виклопотав для цього лаврський антиміс. Задля відокремлення придлау й влаштування вітваря була замурована одна арка. Одноярусний (висотою до 3 аршинів) дерев'яний іконостас для цієї церкви був перенесений з хорів, де в 1815—1830 роках знаходився придлау Св. Дмитрія Ростовського. Цей іконостас описаний у рукописі О. Советова: над Царськими вратами іконостаса містився другий "м'ялий" ярус із зображенням Тайної Вечері, яке увінчувалося вгорі хрестом. Самі Царські врата мали витончене різьблення і шість медальйонів із образами Спасителя і Богоматері, Св. Дмитрія Ростовського, Св. Василя Великого та двох не атрибутованих дослідником святих.

Отже, на час П. Орловського у Кирилівській церкві існувало чотири престולי: центральний Св. Троїці, святих Кирила та Афанасія (південний), архангела Михаїла (північний) і теплий апостола Андрія.

У 1857 р., коли планувався приїзд до Києва імператора та відвідини ним місцевих святинь, Кирилівська церква фігурувала в списку як "бывший Кирилоавский монастырь", але була "забракована" для огляду царем через неблагообразний вигляд її обгорілої дзвіниці.

Власне, найвагомішою справою перед відновленням фресок і стала підбудова Кирилівської дзвіниці Івана Григоровича-Барського, яку також розпочав отець Петро Орловський.

Орловський повів усю справу через епархіальну владу, хоча Кирилівська церква підлягала "Приказу общественного призрения" та перебувала на його балансі. З ініціативи священника 15 вересня 1858 р. єпископ Чигиринський Антоній повідомляв генерал-губернатора І. Васильчикова, що Кирилівська церква і дзвіниця "находяться в крайнем запустении и требуют немедленной починки". Особливо це стосувалося дзвіниці, яка ще 1852 р. сильно погоріла. У цьому поданні єпископ зі слів Орловського скаржився, що

Протвірей
Петро Орловський

пожежа взагалі сталася через лабораторію для виготовлення ліків, розташовану в будинку дзвіниці, а тому наполягав, щоб аптеку там більше не розміщували. У жовтні 1858 р. Васильчиков передав справу в господарчий департамент МВС разом із проектом робіт як у Кирилівській церкві, так і у дзвіниці. Департамент постановив, що для ремонту головної бані Кирилівської церкви (вона також постраждала) "достаточно, не разбирая оного, стянуть повредившийся фонарь железными в трех местах обручами... и затем заделать тщательно все замеченные трещины", інші заплановані роботи затверджувалися без змін.

Митрополит
Ісидор (Нікольський)

Для ремонту дзвіниці був складений досить значний кошторис — в 11 980 руб.

Задля виконання проєктних робіт розшукали документацію з історії спорудження, планування і ремонтів дзвіниці з церквою. Саме тоді при вході в надбрамну церкву було виявлено кам'яну дошку з написом, що засвідчував побудову споруди в 1760 р. за ігумена Феофана Жолтовського. Нагадаємо, що ця шиферна дошка і досі зберігається в музеї "Кирилівська церква" і є одним із найцінніших його експонатів. У 1770 р. за ігумена Амфілохія був споруджений купол Благовіщенської церкви. Цікаво зазначити, що "при церкві" вдалося віднайти (ймовірно, Петру Орловському) малюнок дзвіниці з написом: "З Божією допомогою по сему рисунку купол под смотрением отца наместника Нафанаила строением произволил 1769 года сентября 27. Игумен Амфилохий". Усі ці подробиці

збагатили наші знання про історію спорудження знаменитого барокового шедевра.

Утім, приказні чиновники зосередилися здебільшого на обставинах пожежі 28 червня 1852 р. У довідці вони зазначали, що пожежа сталася від блискавки, яка потрапила прямо в баню дзвіниці: вогонь дійшов до склепінь, де поміщалося аптека, всі дзвони розплавлялися, і хрест дуже посувався, з того часу (1852) і до 1858 р. будівля перебувала в жахливому стані. Приказ напояв: якщо дзвіниці відбудовуватиметься на його кошти, то вона має використовуватися на потреби лікарні. Відповідно планувалося в дзвіниці влаштувати цейхгаузи (склади) майна: на стінах закріпити закриті полиці у вигляді шаф, вмонтувати ґрати на вікна, поставити нові двері із запорами — це приміщення не потребуватиме опалення й пожежа не виникне.

Приказ зазначав, що запропонований кошторис на відбудову і ремонт дзвіниці є завеликим, окрім того, немає особливої необхідності у відбудові поперечної споруди: дзвіниця споруджувалася для монастиря, церкви вона не потрібна, для лікарні також від неї мало користі й викидати на неї такі гроші недоцільно. Приказ пропонував дзвіницю розібрати, матеріали використати для будівництва необхідних для лікарні амбулаторії, моргу, аптеки і т. д., а дзвіницю влаштувати у вигляді навісї під залізною покрівлею на чотирьох стовпах.

Проте генерал-губернатор І. Васильчиков під впливом "просвіщенної публіки" та церковних діячів схилився до того, щоб дзвіницю зберегти, але максимально пристосувати її приміщення для потреб лікарні. Васильчиков пропонував доручити цю справу поменше лікарні відомому архітектору Олександрі Беретті, а також провести точні підрахунки: скільки коштуватиме злам і чи вигідно це, чи окупиться добутим матеріалом.

29 травня 1859 р. київський Приказ доповідав Васильчикову, що Беретті вважає неможливим влаштувати у дзвіниці необ-

зідні лікарні пункти, особливо ті, що потребують опалення, оскільки ж в історичному сенсі дзвіниця “ничого не представляє і по архітектурному стилю і архітектурному виконанню не заслуговує жодного уваги”, а для відновлення її потрібні колосальні гроші, то краще її розібрати. Чиновники, спираючись на авторитет Олександра Беретті, вказували, ніби лише від розібраної цегли можна отримати 8000—8500 руб., а за інший матеріал — до 1000 руб., а на ці гроші та кошти на реконструкцію дзвіниці (всього понад 19 000) можна побудувати нову копису для лікарні будівлю. Цей присуд у той час довсім не виглядав так цинічно, як нині: українське бароко не вичалося, Григорович-Барський ще не став знаменитістю, а дзвіниця перебувала в такому жалюгідному стані, що побачити в ній шедевр було дуже важко, нарешті... авторитет Беретті!

Однак за дзвіницю заступився Київський митрополит Ісидор (Нікольський), який повідомив Васильчикова, що “находить неприличним ломать колокольню при Кирилівській Троицької церкви, которую для оной, и что можно в упрощенном виде поправить ее на счет церковной суммы, которой при сей церкви имеется до 3089 р. 79 коп.” Слово митрополита виявилось вирішальним! Генерал-губернатор 28 серпня 1859 р. наказав призупинити проект зламу дзвіниці і використання її матеріалів для будівель. 14 січня споруду детально оглянув київський губернський архітектор М. Іконников. Він висунув: головне завдання ремонтних робіт полягає у відбудові покрівлі, бо всі стіни з карнизами, пілястрами та іншими прикрасами збережені; з метою економії пропонував мідний (за кошторисом) хрест замінити на залізний з пофарбуванням та позолоченням. За підрахунками Іконникова, загальна сума відновлення мала скласти 5315 р. 36 коп. (а з інструментами — 5410 руб. 66 коп.), окрім того, на пристосування приміщень для потреб лікарні (цейхгаузу) потрібно було ще 747 руб. 80 коп.

Поки тривали ці дебати, новий сильний буревій 2 серпня 1861 р. значно погіршив стан дзвіниці: почали руйнуватися верхні частини, звідки падала цегла. Утім, це не привиділо проведення ремонтних робіт. Щоправда, відрегувавши київський міський голова та подільський купці: вони надали на відновлення дзвіниці безкоштовно деякі матеріали. Митрополит Арсеній зі свого боку добився від Св. Синоду дозволу використати з церковної суми 1500 руб. для відновлення бані. Нарешті для проведення ремонтних робіт був утворений Комітет на чолі з Бредіхіним, який у березні 1865 р. почав роботу.

Справа відбудови дзвіниці стало на перешкоді... відкриття старовинних фресок у Кирилівській церкві священиком Петром Орловським. Першим “експертом” кирилівської фресок, якого залучили до їх оцінки як місцевого фахівця, був учитель класу іконопису при Київській Духовній семінарії отець Іосиф Желтоножський. Саме він заявив, що вважає відкриті фрески Кирилівської церкви “стоящими выше в искусственном отношении”, ніж софійські, через їх власне руське (щодо майстрів) походження та колорит.

Зазначимо також деталі, яку подав у своїй праці О. Советов, посилаючись на розмову з Петром Орловським. Ця інформація була викреслена редактором при друці, тому відтворюємо її за рукописом: “Не обрадая на это внимания (тобто на виявлення фресок. — *Авт.*), вандалы продолжали работу до тех пор, пока не были остановлены отцом Орловским, заметившим поругание над уцелевшим еще драгоценным сокровищем. Много нравственных трудов и усилий стоило ему убедить архитектора оставить начатую работу — с одной стороны, и епархиальное начальство принять к тому надлежащие меры — с другой”.

Усе вирішували гроші. Приказ уважав, що церковні суми (близько 3 тис. руб.) мають бути використані на ремонт дзвіниці, як розпорядився попередній Київський митро-

полит Ісидор, а новий митрополит Арсеній пропонував використати їх на поновлення фресок для "благолепня храма", Приказ же мав би відремонтувати дзвіницю на власні кошти. Приказ не здавався, називаючи всі суми, які були ним витрачені з самого початку XIX ст. на ремонт Кирилівської церкви, й претендуючи на безроздільне використання наявних церковних сум та вказуючи на страхотливий стан дзвіниці, тоді як, мовляв, із відновленням фресок можна не поспішати. І на цьому етапі Приказ здобув перемогу: дзвіницю почали ремонтувати, основні роботи було завершено 1866 р.

У 1869—1871 рр. на території колишнього монастиря спорудили дерев'яну каплицю святих Кирила та Мефодія (хоча й у самій церкві був прилад цих святих). Кошторис будови склав 1030 руб. Саме тому багато хто почав називати її кам'яний храм Кирило-Мефодіївським, уважаючи його посвячення Кирилу-Константину — просвітителю слов'ян, парним святим якого був його брат Св. Мефодій.

Поступово просувалися і роботи в Кирилівській церкві. Фресками зацікавився Російське археологічне товариство. Влітку 1867 р. його чільні члени академіки І. Срезневський та Ф. Солнцева побували в Києві і зробили кілька копій з відкритих частин фресок та написів біля них. 24 жовтня 1867 р. вони виголосили доповідь на засіданні Товариства і продемонстрували зроблені копії та знімки. При цьому авторитетні вчені стверджували: "Живопись этого памятника XII в. отличается от софийской и др. древних храмов Киева тем, что она не фресковая, а клеевая и потому отчищается от позднейших побелок должна быть очень осторожно... А надписи по соображению рисунка букв удостоверяют в том, что изображения, при которых они сохранились, писаны в XII в." Звісно, висновок про клеюву основу розписів XII ст. був хибним, однак ця заява мала б сприяти обережній розчистці фресок. Але робітники, та

й сам О. Беретті, не переймалися цінністю фресок і поспішали завершити роботу та отримати гроші. В. Прохоров, який відвідав Кирилівську церкву через кілька років, був уражений недбалістю щодо давніх фресок: "Части их небрежно и варварски очищены — поцарапанные и изсеченные, а прочие дожидают более разумной очистки. Но, кажется, и по очистке этих фресок их ожидает не лучшая участь — их, как говорят, хотя исправляют, то есть, говоря археологическим языком — замалевать и испортить... Когда же у нас выведется этот варварский обычай портить исправлениями наши древние памятники! Когда перестанут посягать на нашу древнюю археологическую святыню и варварски уничтожать ее!" В. Прохоров побачив у вітнірі взагалі страхотливу картину: штукатурка була відбита окремими "плямами" — простували частини голів, рук, ніг святих, "большую частью изуродованные по небрежности архитектора и рабочих". А фреску у приладі архангела Михаїла "все до того избиты, что трудно разобрать — какого рода были изображения". Гнітюче враження справили відкриті частини фресок і на учасників Археологічного з'їзду в Києві 1874 р.

Тим часом причт церкви самостійно вирішував деякі справи щодо ремонтів. Зокрема, староста церкви Росіянин 8 червня 1870 р. звернувся до влади по дозвіл поремонтувати вхідні двері. Генерал-губернатор особисто оглянув церкву та двері, дав дозвіл і зобов'язав Контору богоугодних закладів виправити також контрфорси, що підпирали стіну справа від дверей, зробити заізанні навів над вхідними дверима тощо. Наступного року настоятель церкви отець Василь Антонов вирішив наново побілити церкву зовні та знову поремонтувати покрівлю, яка почала пропускати вологу. Цей ремонт також був проведений на кошти Контори богоугодних закладів. Щоправда, Антонов з дозволу світської та духовної влади дещо поповнив ремонтну касу за рахунок прода-

жу "ненужних вещей", тобто шовкових та шерстяних завіс, покрівів, намист (коралового та скляного). У 1872 р. Росіянин вирішив відновити трипрестольний іконостас, на що митрополит дав свій дозвіл, а Контора ботогодуєних закладів наполягла, щоб на це пішли лише церковні гроші. Цей факт засвідчує, що з часів перетворення Кирилівського храму на приходську церкву в ній фактично діяв лише центральний вівтар, а приділи не

функціонували, їх "життя" відновили лише 1872 р., але через 15 років знову ліквідували, і вже остаточно.

Нове життя Кирилівської церкви та її шедеврів розпочалося завдяки Адріану Прахову та залученням для реставрації й відновлення живопису київським художником і Михайлу Врубелю. Цю частину історії Кирилівського храму варто висвітлити окремо.

Праховський проект та його київські виконавці

Улітку 1880 р. професор історії мистецтва Петербурзького університету Адріан Вікторович Прахов за завданням Російського археологічного товариства копіював мозаїки та фрески Св. Софії Київської. Кілька останніх днів цієї роботи учений вирішив присвятити Кирилівській церкві. Тут він "очистив два ліка ангелов, видившихся в северной аркасоли нартекса". Ці копії разом із софійськими Прахов продемонстрував під час доповіді на засіданні Товариства 7 листопада 1880 р. Саме тоді вивклала ідея повністю відкрити кирилівські фрески. Справу було поставлено на державний рівень, отримано фінансування, і робота в Києві закипіла. Наголосимо на харизматичному значенні для долі кирилівських шедеврів саме особи Прахова, згадавши слова славнозвісного художника Михайла Нестерова: "Даровитий учений, профессор истории искусств, увлекательный лектор и собеседник, Прахов весь был в художестве. Он любил его всеми силами души. Он вечно что-то открывал, полузабытые ли мозаики и фрески старых церквей, или художников с их будущими творениями... Там, где появлялся Прахов, закипала жизнь и невозможное становилось возможным".

Спочатку головне завдання Прахова полягало власне у відкритті всіх збережених фресок, їх точному відтворенні, а також копіюванні графіті та написів фарбою на фресках. Загалом було виготовлено 118 копій, які збереглися в архіві вченого поруч із щоденником реставраційних робіт та фотографіями церкви до реставрації (у тому числі старовинного іконостаса) і в процесі її. Ці безцінні матеріали нині зберігаються у фондах Російського музею у Петербурзі та Національного заповідника "Софія Київська". Усі, хто бачив копії Прахова (вони виставлялися на початку 80-х років XIX ст. у залах Петербурзького університету), стверджували, що професор виконував їх у натуральну величину, промальовував на кальках і розфарбовував. Це була воістину "Геркулесова праця".

Зазначимо, що Прахов у ході робіт саме завдяки фрескам та написам дійшов висновку, що до оздоблення храму мали стосунок власне руські майстри (не греки), а тому сама пам'ятка становить особливу історичну цінність. Саме на цьому вчений особливо наполягав: Кирилівська церква XII ст. "имеет признаки русского художественного творчества, умевшего внести свое живое слово

Адріан Прахов.
Портрет роботи І. Крамського

в византийское искусство”, що виявилось в руських написах, в “особенностях сочинения фресок” (житійний цикл Св. Кирила Александрійського, руський костюм “царя”) тощо.

Усе це поставило перед Праховим складне і практично нездійсненне завдання: фрески слід було зберегти в недоторканому вигляді. Але фізично давні фрески в багатьох місцях збереглися фрагментарно, а отже мали зовсім не благоліпний вигляд. Кирилівська ж церква залишалася діючим храмом, і такі фрагментарні зображення святих не сприяли б духовному настрою та молитві. Художник Микола Мурашко задував: “Іноді обличчю бракувало ока, вуха, іноді голова була, а продовження драпіровки зникло; бувало й так, що відкривали драпіровку, а ознак голови й обличчя майже неповніто”. Те саме, але ще гостріше підкреслював у своїх спогадах і Микола Прахов — син знаменитого професора:

“Многие из открытых мной отцом фресок оказались так сильно поврежденными, что не могли быть в полной неприкосновенности. Кирилловская церковь при богоугодных заведениях — больнице для душевнобольных — не была археологическим музеем. После очистки степ от позднейших наслоений церковная служба должна была продолжаться, а фигуры святых без ушей, рук, ног, а иногда и без головы, не соответствовали понятию о благолепии храма и должны были быть исправлены”. Врешті після довгих розмірковувань Прахов обрав рішення, яке вже у ХХ ст. мистецтвознавці критикували, — поновлювати втрачені частини фресок, а на місці цілком утрачених робити нові розписи.

Прахов — “істинний елани наших дней” (так називав його М. Нестеров) — розв’язав проблему поновлення як справжній учений. Він поставив перед собою та художниками-виконавцями принципове завдання відтворити стиль XII ст. не лише у фрагментарному, а й у новому сюжетному розписі, орієнтуючись на зразки інших руських церков XII ст. та загалом мистецтва візантійського кола цієї доби. Таким чином, у Кирилівській церкві мала бути відтворена сама епоха, і храм мав стати енциклопедією церковного мистецтва XII ст. країн “Візантійської співдружності”. Прахов спирався головним чином на власні дослідження давньоруських та візантійських пам’яток, їхні репродукції, копії фресок і мозаїк. Насамперед учений використав розписи Спасо-Преображенського собору ісковського Мирозького монастиря, побудованого в середині XII ст. Його вивчення почалося в середині XIX ст., і на час реставрації Кирилівської церкви була відома вся система розписів (вона досить добре зберегалася), копії з яких Прахов спеціально виготовив для реставраційних робіт у Києві. Лише частково на той час була відома розписи новгородської церкви Спаси на Нередиці, заснованої 1198 р. Детально цю пам’ятку вивчили й від-

реставрували за таким самим принципом, що й Кирилівську церкву, в 1903—1905 рр. під керівництвом П. Покришкіна. Відповідно сюжети її фресок Прахов міг зужити у 80-х роках XIX ст. лише частково. Серед архівних документів Прахова збереглася записка про те, що має бути зображено на дальніх стіні без фресок. Цікаво, що вчений при цьому орієнтувався саме на "образец Нередицького Спаса". До цих сюжетів він відніс: Різдво Христове, Стрітєння, Боговляення, Вхід у Єрусалим, Вознесіння, Зішестя Святого Духа, Успіння Богоматері. Але професор викреслив з переліку Різдво Богоматері, Благовіщення, Уведення у храм Богоматері, Преображення, Воскресіння, хоча ці сюжети частково також були відтворені. Загалом проєктована схема розпису фактично була втілена у храмі. Значимо, що Прахов мав намір також зобразити Константина і Єлену (на той час їх образи у фресці не були відкриті), Ольгу й Володимира, Бориса і Гліба, архангелів Гавриїла й Михаїла, чотирьох мучеників — загалом 12 окремих образів.

Безперечно, особлива увага приділялася фрескам і мозаїкам Св. Софії Київської та Михайлівського Золотоверхого монастиря, однак вони використовувалися як зразки досить обережно, оскільки репрезентували попередню епоху — XI ст. Завдяки листуванню Прахова із завідувачем Церковно-археологічного музею при КДА проф. М. Петровим ми тепер можемо стверджувати, що в нових розписах Кирилівської церкви були використані унікальні мініатюри так званої Нікомідійської Євангелії XII — початку XIII ст., яка зберігалася в музеї й містила 20 чудових мініатюр, що ілюстрували євангельські оповіді.

Найбільш оригінальну і відносно добре збережену частину розписів південної апсиди із сюжетами з життів Св. Кирила та Св. Афанасія Александрійських Прахову вдалося відстояти як таку, що не може поновлюватися й має залишатися у тому ви-

Адріан Прахов.
Портрет роботи О. Мурашка

гляді, в якому фрески зберегалися, але все інше потребувало певних "втручань". Утім, окремі сцени Кирило-Афанасійського циклу все ж поновили олійними фарбами, про що свідчать реставраційні звіти та світанни 70-х років XX ст.

Детальнішу інформацію щодо задумів Прахова та "кухні" їхнього втілення можна почерпнути з матеріалів його творчого архіву, який частково зберігається в Російському музеї в Санкт-Петербурзі та Третьяковській галереї в Москві.

За контрактом професор мав створити загальну концепцію реставрації, визначати сюжети втрачених фресок і спроектувати новий одноярусний іконостас. Однак для конкретного виконання технічних робіт з відмивання старовинного розпису з-під пізніших напластувань тиньку, фарб, побілки для підмальовок утрачених деталей та

Розпис західної стіни
центральної нави

створення нових розписів мали бути залучені професійні художники. Бюджет робіт не давав можливості запросити знаменитостей (всього треба було розписати більше 7548 квадратних аршинів стін, при цьому розцін-

ки були неймовірно низькими — по 5 руб. за квадратний аршин; загальна сума — 37 742 руб. 50 коп.), і Прахов зупинився на Київській рисувальній школі, якою на той час завідував Микола Мурашко (1844—1909).

Саме йому передали підряд на здійснення означених технічних та живописних робіт. Мурашко ж долучив до них кращих учнів своєї школи. Угода з Мурашком укладалася від імені Комісії, яка керувала реставраційними роботами згідно з постановою Російського археологічного товариства (РАТ) та МВС (прот. П. Лебединцев, проф. О. Лашкарьов, проф. А. Прахов), й передбачала виконання робіт упродовж 1883—1884 рр. Чому Прахов обрав саме Мурашка та його учнів? Гадаємо, це пов'язано не лише з відносною дешевизною такої артілі порівняно з артілю професійних “академіків” (випускників Академії мистецтв), а й із маніфестованим захопленням самого Мурашка давньоруським мистецтвом. Мурашко активно спілкувався з Праховим, дуже цікавився його студіями й навіть сам мав намір прочитати публічну лекцію в залі Міського дому “О фресках Киевского Софийского собора и их значении в искусстве” (програма лекції підписана 22 лютого 1882 р.). Генерал-губернатор дав дозвіл 5 березня 1882 р., але на той час запал Мурашка минув, та й Прахова не було в Києві. А проте в очах Прахова Мурашко був чи не найкращим кандидатом, і що важливо — однодумцем, схильним “до учінства” і сприйняття ідей та планів самого професора (на відміну від, скажімо, уже згаданого отця Іосифа Желтоножського). Прахов у червні 1881 р. повідомляв РАТ: “Мне удалось сформировать артель из молодых живописцев, которые... действуют при открытии и очистке с величайшею осторожностью и осмотрительностью. Я сам по несколько часов провожу на очистной работе в наблюдю за живописцами, копирующими открытые фрески”.

За перший рік бригада живописців мала виявити й відмити всі стародавні фрески, а на другий рік здійснити живописні роботи з домальовки втрачених частин і створення нових композицій на місцях цілковитої втрати фресок. У своїх спогадах Мурашко бідав, що друга частина робіт була не-

Микола Мурашко

ймовірно трудомісткою, але оцінювалася, як і попередні технічна, у 2 руб. 50 коп. за квадратний аршин. Окрім того, Комісія не завжди оперативно визначала сюжети для вільних від фресок місць, і доводилося простоювати без роботи. Втім, варто зазначити, що сам підрядник, тобто Микола Мурашко, переймався більше фінансовими справами. У спогадах він чимало місця приділив своїм “митарствам” по інстанціях щодо вибивання платні за виконану працю, фактично спрямовуючи на це всі свої зусилля, і на творчу працю, нагляд за виконанням робіт, їх поправкою, консультації учнів-виконавців і завідувача Київської рисувальної школи залишалося мало часу. Прахова це не задовольняло. Відомі невдоволення професора чуємо у спогадах його сина: “Мурашко не оправдав полностью мою рекомендацию... был занят административно-хозяйственными работами о получении денег из казначейства”.

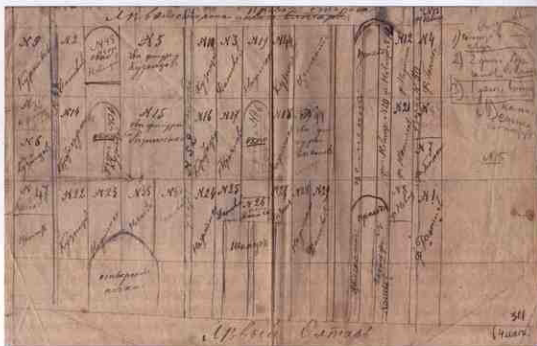

Сам Мурашко явно ставився до цієї роботи як до заробітку й не надав їй того значення, якого мав би надавати відновленню такої важливої історичної пам'ятки справжній поціновувач давньоруського мистецтва. Додає тому — коротка фраза про цю роботу ("расписан и реставрирован Кирилловский храм") у брошурі М. Мурашка, присвяченій оглядові десятилітньої діяльності його школи. Зазначимо при цьому, що саме в 1884 р. меценат школи І. Терещенко передав Мурашку найвагомішу суму за всю її історію — 7009 руб. (до цього найбільша річна пожертва становила 3642 руб.), а тому можна було б не приділяти основну увагу заробіткам, а виникнути в систему кирилівських розписів.

Натомість Мурашко передурочив усю, так би мовити, "живописну справу" своєму старшому учневі Миколі Глобі. Щодо інших виконавців, то Микола Іванович уважав, що "це були чудові юнаки, з якими я мав мало клопоту". Важко виправдати таку легко-

важність: поновлення розписів XII ст. потребувало великого досвіду, знань, випробування різних технологій — одним словом, це була складна й дуже відповідальна справа, до якої Мурашко поставився як цеховий ремісник. Учні й справді були працівники, але це рятувало лише на першому етапі — відмивання старовинних фресок. Мурашко згадував: "Це не важка праця, але копітка і вимагає багато уваги і терпіння; робилося це не з комфортом якимось, а часто на диявольськи незручних риштовках (будівництво риштування покладалося на підридника, тобто Мурашка, і він сам міг замовити краще риштування, але тоді довелося б більше заплатити зі "своїх" грошей. — *Авт.*). Часто юнак сидів кілька годин і зовсім безрезультатно. Зображення було напевно, але щезло й випало разом із старовинною штукатуркою. Зате яка насолода, коли прийдеш і знизу бачиш юнака, що вже не спокійно відомоє визначене йому місце; помітна якась ме-

Нотатки А. Прахова

тушливість і нервовість... тут уже ніхто не витримував — дізди до нього на рихтовку, збиралася навіть невеличкою групою. Дехто з нетерплячки починав допомагати товаришів, і раптом з'являється обличчя якогонебудь святителя... Усе це дбайливо відмивається, просушується і вкривається рідким склом; усі подряпини заривнюються, зафарбовуються в тон предмета”.

Усе значно ускладнилося на етапі відновлення втрачених фрагментів, а тим більше створенні оригінальних розписів. М. Мурашко наївно згадував про випадки, які мали б бути недопустимі для керівника робіт: "...ознак голови й обличчя майже непомітно, проте чуття (сумнівна категорія для недосвідчених юнаків-майстрів. — *Авт.*) й юнацькі очі робили в цьому випадку великі подвиги: видивлялися і за ледь помітними точками відновлювали голову”. Ці голови, дивовижно “відновлені” кмітливими юнаками, не можуть не вражати сучасних реставраторів. Виправляти такі “шедеври”, за словами Мурашка, примушувала “юнаків” сам Прахов, який “жартів не любив”. “Це ви погано побачили, зісвували голову, змийте зараз же все”. При цьому Микола Іванович забув згадати, що Прахов також не щодня навідувався в Кирилівську церкву, часто від’їздив до Петербурга. Хто ж тоді “довив” заподаних юнаків на їх “баченні” фресок XII ст.? Як пам’ятаємо, Мурашко цим не опікувався, та й візантійське мистецтво він знав досить поверхово. Гаюба також не був особливим знавцем старовини. Окрім того, він лише влітку 1883 р. керував роботами в Києві, а восени виїхав до Петербурга й вступив до Академії мистецтв. Артіль “юнаків” залишилася без фактичного керівника живописних робіт. Виявилось, що контроль над роботами в цій ситуації перебрав Петро Лебединцев. Навесні 1884 р. він повідомляв у Петербург, що “к роботам в Кирилівской церкви приступим не раніше 1-го мая, начнем с орнаментов в средней части храма, пока Прахов

Шістнадцята частина храму

привезет нам эскизы и художников для написания больших картин”. Прахов привіз Врубеля, а інших художників довелося брати на місці — в тій самій рисувальній школі Микола Мурашка.

Лише приїзд до Києва Михайла Врубеля врятував ситуацію. Про його власні роботи в Кирилівській церкві скажемо окремо.